

О. В. Кравченко,
доктор культурології, професор,
декан факультету культурології
Харківської державної академії культури

ВАРІАТИВНІСТЬ ТРАДИЦІЇ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ

Звичність поняття «традиція» зумовлює його поширеність. До традицій відносять найрізноманітніші явища: ідеологічні форми, ментальні особливості, культурні зразки, соціальні практики, цінності, знання, норми, форми поведінки тощо. Розмаїття проявів та ознак традиційності дозволяє конструювати історичні епохи, суспільні процеси та соціально-психологічні стани й способи життєдіяльності людини, які не відповідають класичним моделям історії, соціології, психології. У певній формі вона виявляється майже в усіх сферах соціального життя – від буденного до святкового, від повсякденного до спеціалізованого, від релігії та мистецтва до економіки й політики. Традиція сприймається як соціально-культурний гібрид, у якому «колективне несвідоме» та індивідуальне підсвідоме певним чином поєднуються з соціальною значущістю та функціональною прагматикою. Проте, її сприйняття на побутовому рівні і в науці є різним. Якщо в повсякденній практиці слідування традиції здебільшого заохочується та вважається надійною основою «правильного» способу дії, то в практиці наукового розуміння традиції маємо широкий спектр її оцінки: від фольклористичного захоплення – до скепсису з боку соціологів та психологів.

Багатозначність поняття «традиція» зумовлює його неусталеність у лексиконі гуманітарних та соціальних наук. До сьогодні загальноприйнятої теорії традиції не існує. У філософському дискурсі традиція є вихідною для моделювання буття в його динамічній стабільності. Для істориків традиція є характеристикою певного стану минулого, яке не піддається надійній реконструкції за браком писемних джерел. У етнографії традиція є синонімом народності, системою культурних зразків, що видаються ознакою певної етнічної спільноти. Фольклористи фіксують традицію як безумовно значущий артефакт, який розкриває унікальність культури в її генетиці. В соціології традиція – це один із способів презентації культури в контексті соціальної спадкоємності. Отже, численні словосполучення зі словом «традиція»

та похідні від нього поняття урізноманітнюють дослідницькі стратегії, збагачують наукову мову, розширюючи смисловий діапазон сприйняття явищ та процесів. Водночас, визначення будь-чого традиційним не завжди зумовлено наявністю чітких його ознак та їхнім адекватним розумінням, адже не все, що вважається традиційним є таким.

Прикладом автентичності традиції зазвичай стають уявні «архаїчні» та реальні «неписьменні» групи або їхні аналоги – традиційні спільноти. З одного боку це додає традиції значимості: адже укоріненість в історії передбачає сприйняття будь-якого явища як змістового, як такого, що потребує певних зусиль, аби виявити його неочевидний смисл. Водночас це робить традицію неактуальною, оскільки знання про неї задовольняє лише факультативний інтерес, який не є важливим для розв'язання нагальних життєвих проблем. Неможливість дослідити традицію в її цілісності та взаємозв'язку всіх елементів зумовлює гіпотетичність висновків її дослідників. Тобто, з одного боку, традиції вважаються основою і результатом функціонування колективної пам'яті соціальних груп, механізмом, що забезпечує спадкоємність в їхньому розвитку. З іншого – вони сприймаються як примари минулого, як фрагмент досвіду, що існує за інерцією і не є надто важливим у повсякденній практиці. Отже, поняття «традиція» потребує перманентної теоретичної ревізії та уточнення аби забезпечити його ефективне використання.

Актуалізація традиції пов'язана з диференціацією духовності в європейській культурній практиці, в якій виокремлювалися релігія, мистецтво, філософія, мораль. Наукова біографія традиції є доволі суперечливою і зумовлена істотними змінами в ментальності європейців, зокрема з секуляризацією колективної свідомості, індивідуалізацією соціальної практики та переосмисленням сутності творчості. Розрізнення божественного творіння та людської богоподібної творчості є однією зі складових ренесансного бунту індивідуальності, який згодом переріс у культ творчої особистості за доби Просвітництва. До сьогодні здатність творити вважається однією з базових характеристик людини, а творіння або новація сприймається як безумовна культурна цінність. Відтак, складається система протиставлень, які використовуються для моделювання соціальних норм: індивідуальне-колективне, оригінальне-масове, новація-традиція. Чим більше зростала цінність індивідуальної творчості, тим критичніше сприймалося все, що асоціювалося з колективною традицією.

Як наукова проблема традиція постала вже наприкінці XIX – початку XX ст. у процесі формування еволюціоністської методології,

коли минуле стало важливою передумовою формування уявлення про сучасність. Традиція виступає антиподом модерності. Проте, ступінь категоричності такого протиставлення наростає по мірі зникнення реальних ознак традиційності в суспільній практиці. Якщо для одного з «хрещених батьків» теорії традиції М. Вебера вона є одним із «ідеальних типів», то для adeptів теорії модернізації традиція сприймається як анахронізм, який неминуче поступається своїм місцем у культурі більш прогресивним формам та практикам. Теорії модернізації найчастіше страждають на надмірний максималізм у ставленні як до минулого, так і до майбутнього: всі суспільства у своєму розвитку керові виглядають такими, що прагнуть до єдиної мети і мають пройти певні стадії самовдосконалення. Модерн часто-густо уявлявся «єдиним проектом». Ступінь його реалізації визначала місце суспільств у шкалі цивілізаційної конкурентоспроможності. Відповідно й традиція виступає в цьому контексті як перешкода в реалізації новації.

Утім відкриття «Сходу» як альтернативного європейському ментального простору виявило невідповідність теорії модернізації реальним змінам у світі. Це спричинило кризу теорій модернізації кінця ХХ ст. та їхню ревізію. В постмодерній перспективі вони позбавляються своєї упередженості щодо традиції. Концепція модернізації як множинного та багаторівневого процесу не тільки «реабілітують» традицію, а й повертають її в коло сенсоутворюючих понять сучасності. Зміни вже не інтерпретуються як вдосконалення й, відповідно, відсутнє їхнє протиставлення традиції. Навпаки, традиція виступає як потенціал модернізації, водночас, втрачаючи свою монополію на минуле. Розвиток також не сприймається як тотальність новизни. На зміну новації приходить інновація, яка не обов'язково є оригінальною та унікальною і з якою традиція вступає в діалог.

Наявні ідеї та концепції щодо традиції можна звести до двох підходів. Перший і найпопулярніший із них передбачає уявлення про традицію як про необхідний механізм соціокультурної стабілізації або унормування на кшталт гену в біології. Вважається, що традиції існують в усіх суспільствах та стійких групах, будучи необхідною умовою їхнього існування, запорукою розвитку, ознакою своєрідності та основою ідентифікації. Тобто традиція, згідно з цим підходом, є детермінантою соціальної практики і є аналогом механізмів біологічної спадковості. Отже, конкретне суспільство є певною конфігурацією традицій, яка вирізняє його серед інших. Маючи на увазі, що традиція за цим підходом є підґрунтям культури та соціального

укладу, часто-густо вона зближується або замінюється іншими містифікованими категоріями, наприклад, «архетип», «культурний код», «культурний генотип». Зрозуміло, що новація на цьому тлі виглядає певною девіацією, яка має довести свою необхідність, або як випадковість, або як соціокультурні мутації. Однією з очевидних вад цього підходу є певний містицизм в усвідомленні традиції, оскільки вона інтерпретується як універсальна основа розвитку суспільства. Вона виявляється потенційно активною силою, що визначає напрям та інтенсивність змін. У такому тлумаченні людина є здебільшого лише «носієм» традицій, її реципієнтом. Відповідно й зміни та будь-які інновації оцінюються у зв'язку з їхнім адаптивним потенціалом. Тобто бажаними виявляються ті інновації, які не заперечують та не зачіпають традиційні основи суспільного ладу.

Ці вади долаються в іншому підході, який розтлумачує традицію як результат виробництва і подальшого відтворення будь-чого як спадку, незалежно від того, чи має він реальний стосунок до минулого. Вона є конструктом, свого роду ідеологічною спекуляцією. Цей підхід став особливо популярним після виходу книги «Винайдення традиції» (1983) під редакцією Е. Хобсбаума і Т. Рейнджера, в якій продемонстровано, як в різних країнах були «винайдені» «традиційні» культурні форми, сконструйовані політичні ритуали та запроваджені суспільні практики, які сприймаються як споконвічні [2]. Натомість запропонований варіант також виявляється дещо схематичним і доволі суперечливим. У цьому контексті традиції загалом важко відрізнити від новацій, адже і ті й інші є сконструйованими, «вигаданими», «винайденими». До того ж традиція виявляється ангажованою соціальними або політичними інтересами, позбавляється своєї функціональної автономності та перетворюється у знаряддя впливу.

Незважаючи на незадовільність обох підходів до усвідомлення традиції вони спонукали до фундаментальних змін в ставленні до неї. Ранньомодерні моделі традиційних суспільств вибудовувалися на уявленнях про їхній консерватизм, зумовлений незмінністю соціальних норм та сталістю культурних уявлень, які мають інтерпретуватися «хранителями» традиції з числа жерців або правителів. «Пізнью-модерні» варіанти традиції передбачали її рухливість та можливість вільної інтерпретації різними соціальними суб'єктами. В неомодернізмі сама модернізація сприймається як локалізований у часі процес, відтак, категоричність антитрадиціоналізму заміщується уявленнями про варіативність та лабільність традиції.

Очевидно, що ставлення до традиції змінюється в залежності від соціально-ідеологічних домінант суспільства, які певною мірою визначаються ступенем складності, мобільності та відкритості суспільств. Соціальна диференціація впливає на ставлення до минулого й використання спільної спадщини. Наявність у різних груп та шарів окрім спільних і власних традицій спричиняє суперечливе ставлення до традиційних культурних форм та конфлікт їхніх інтерпретацій. Отже, традиції втрачають свою сакральність, стають об'єктом групового та індивідуального вибору з різних культурних зразків минулого. Кожне покоління, сприймаючи з минулого деяку сукупність культурних зразків, не так засвоює їх у незмінному і готовому вигляді, як здійснює їхній відбір, надає їм нових значень і смислів. Відтак, цілеспрямовано чи мимоволі з певної кількості культурних фрагментів конструюється варіативна модель минулого. Отже, множинність сучасності обумовлює актуалізацію традиції не в її «природній цілісності», а в мозаїчній «сконструйованості».

Проте, перманентна ревізія традиції не призводить до її заміни. Модифікації відбуваються з використанням досить обмеженого кола форм, чия присутність в колективній свідомості зумовлена їхньою доптичністю або схожістю зі значущими культурними зразками, які утворюють ціннісно-нормативне ядро суспільства. Воно складається з різномірних явищ: історичної свідомості, етичних та естетичних еталонів, мови тощо. Будучи наділим виразно позитивними характеристиками це ядро сприймається як само собою зрозуміле втілення норми. В науці це ядро визначається і як «колективна свідомість» (Е. Дюркгейм), і як «структурований нормативний порядок» (Т. Парсонс), і як «центральна зона культури» (Т. Шилз). Ця сукупність культурних зразків характеризується сталістю, але не завжди є традиційною. Динаміка суспільств зумовлює культурну дифузію. Тому традиційні на вигляд культурні форми можуть бути результатом запозичення. Відтак, можна припустити існування різних типів традицій і традиційності.

Фундаментальна багатоаспектність традиції передбачає доволі різні способи її реалізації. Наприклад, традиції, що існують за рахунок інерції, яка є домінуючою у відтворенні порядку буденності. Можна мати на увазі меморіальні традиції, що апелюють до ідеалів історичного минулого або про традиції-ритуали, що сакралізують публічну сферу, або про традиції-символи, що формально позначають межі минулого та нового. Смерть традиції в її класичному вигляді спровокувала появу численних наукових версій того, як це сталося.

Поширення, зокрема, набула концепція «детрадиціоналізації», розроблена Е. Гідденсом [3] та У. Беком [1]. Обидва вони виходять із того, що сучасність в принципі руйнує традицію. Проте, «детрадиціоналізація» в повній мірі відбувається тільки на стадії «суспільства ризику» і «рефлексивної модернізації» (У. Бек) або «пізнього» («високого») модерну (Е. Гідденс). Зокрема, У. Бек вважає, що деградація традиції зумовлена зникненням традиційних форм суспільного поділу та їхньою заміною дрібногруповими та індивідуальними відмінностями. Е. Гідденс доводить, що в сучасному глобалізованому світі традиції зберігаються лише тому, що вони є предметом дискурсу і перебувають у відкритому діалозі як із іншими традиціями, так і з альтернативними їм. Отже, ідеться про істотні зміни у змісті та функціях традицій, їхнього місця в соціальному житті. Традиції втрачають ознаки укоріненості в просторі та часі, де локалізуються та медіатизуються. Відтак, вони перестають бути примарами минулого в сучасності і сприймаються як її варіант. Трансформуючись, традиції втрачають нормативні функції, перестають бути мірилами легітимності буття, але зберігають інтерпретативний потенціал та виявляються затребуваними в процесі особистої та колективної ідентифікації. Одне залишається незмінним: вони мають функціонувати, а не зберігатися. Питання полягає в способах їх актуалізації та використання.

Перспективи подальшої розробки теорії традиції пов'язані, на наш погляд, із її диференціацією, з визначенням різних типів традицій, а також аналізом взаємодії традицій із іншими соціокультурними явищами в контексті культурної динаміки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. – М.: ПрогрессТрадиция, 2000. – 384 с.
2. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер з англ. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
3. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуриации / Пер с англ. – М.: Академический проект, 2003. – 528 с.